

EIDSFLOSS

Av Fred Nordseth

Gamle Eidsfoss stasjon

Eid - en liten plass mellom 2 vann - Eikern og Bergsvannet - ved fossen. I 1396 skrives navnet Æidhino, i 1448 Eidhith, i 1548 Eedh, fra 1667 - Eid.

Fossen - Eidtzfossen, Eidsaaen eller Dageidstrømmene hadde tidlig stor betydning og drev allerede på 1200-tallet 3 kverner - Dageid-, Midt- og Fokka Møller - den siste beliggende ved Æikes bru.

Kommer du fra sør - på RV-35 og over brua - etterkommeren til Æikes bru - møter du Eidsfoss og Bråtagata - gamle arbeiderboliger fra jernverks- og verkstida - beliggende på linje - med gate foran! Tilsvarende oppe på Gata, ved Bergsvannet - bymessig anlagt. I «Reisebrevet», TV-innslaget om kjente og kjære steder i Norge, nevner Erik Diesen Eidsfoss som engang «verdens minste by», beliggende lengst i nord i Vestfold, en del av Røyrdal som Hof het i riktig gamle dager.

Det som er sikkert er at Eidsfoss som andre norske jernverkssamfunn - de første industrisamfunn i Norge, ble bymessig anlagt. De var en slags stat i staten - med egne forordninger og privilegier - rett til sagmølle og teglbrenneri, ingen verneplikt for eiere, betjenter og arbeidere - som også hadde fritt kjøp av materialer og mat i landets byer og ladesteder, egen strafferett - med rett til å idømme arbeiderne pengebot og fengsel på vann og brød.

I 1697, etter møllenes og oppgangsagenes (1500-tallet) tid blir det «Eidsfossische Jernvern» grunnlagt - 9. mars.

Hrunnleggeren - Caspar Herman Hausmann - brigadier og trelasthandler - ridder, geheimråd (regjeringsmedlem)

Gamle Eidsfoss

Eidsfoss sett ovenfra

og etterhvert general og dermed kanskje Norges mektigste mann (bl.a. sjef for Tordenskjold) var en staselig kar der han kom på sin hvite hest. Forfatteren Yngvar Hauge forteller: «Når generalen kom til værket både i anleggstiden og senere, fulgte han Bergstigen - rideveien fra Sande og kom fram til generalstøa ved Bergsvannet (Eidsfoss), hvor han gikk i båt mens hesten ble ledet rundt, tok fergen for så å gå iland på verksiden. Han kom med følge av offiserer og sivile, en staselig herre i fransk jaktkjole, grå med sølvbroderier, rommelige ridebenklær av hvitt skinn, høye kravestøvler og stor hatt med fjærbusk!»

Det sies at Hausmanns valg av Eidsfoss som jernverk verken skyldtes malmforekomstene (Thorrud gruve, Borgen gruve i Sande, Konnerudgruvene og utenfra -gruvene ved Arendal) eller god tilgang på køl fra de store skogene i nærheten (til jernverket ble det tillagt en såkalt sirkumferance som omfattet 73

gårder i Skoger Anneks, 114 gårder i Sande Hovedsogn, 92 i Hof med «Wasseren Annex» og Hillestad Anneks i Botne Hovedsogn - som bl.a. hadde plikt-kjøring av køl og malm), heller ikke Eidsåen med sitt sikre vann hele året, men rett og slett hans store KJÆRLIGHET til Karen - Karen Toller, datter av rådmann i Oslo - Nils Toller. Karen hadde ofte tilhold på Fosseholm ved Vestfossen (Norges største gård på 1500-tallet og idag en turistattraksjon) og sånn sett var hun lett å besøke - kun med Eikern (2 mil) og Fiskumvannet imellom - en fin rotur for Hausmann! (Det står alltid en KVINNE bak!)

Caspar Herman Hausmann

9. september 1718 dør Hausmann og blir bisatt i en sort marmorsarkofag (Norges fineste kiste!) under Vår Frelsers Kirke i «Kristiania». Sarkofagen bærer denne innskrift:

«Herr Caspar Herman Hausmanns Ben skal her til Hvile være. Nu tredsinstjuge Aar og fem er endt med Ære. Som Gud og Kongen tro hand Generallieutnant var, Blef Gehejmeraad og Ridder-Orden bar.»

Hausmann og de andre eierne hadde nok liv utfordringer, arbeiderne hadde sitt å slite med - det var et livlig arbeidsbilde beskriver Karl A. Thon - «Masovnen (som lagde jernet - og verkets hjerte) med ildsluen til topps dag og natt, dumpe drønn fra stangjernshamrene, krappe, skjærende slag fra sagbrukenes oppgangsrammer, hvin av sirkler og brus av fossende vann fra elven og de mange vasshjul som formidlet drivkraften. Arbeidsstokken var for det meste folk som hadde vært på stedet i generasjoner - for en del helt fra jernverkets første tid. Arbeidstiden var fra 6 morgen til 6 aften, utenom masovnen som gikk det hele døgn i 3 skift med stadig påfylling av jernmalm og trekøl.» Forøvrig var jernverksåret delt inn i 13 mnd. à 28 dager.

Et slit var det, fra morgen til kveld. Men var du så uheldig å få barn utenfor ekteskapet - gikk det deg riktig ille - f.eks. som med Berte og Paul - i 1703 (gjengitt fra Hof Bygdebok):

Paul Bentsen og Berte Abrahamsdatter, som ikke var gifte, fikk et barn sammen. Da de ikke hadde noe å betale bøter med ble de straffet på denne måte: Paul skulle

Den eldste ovnsplata

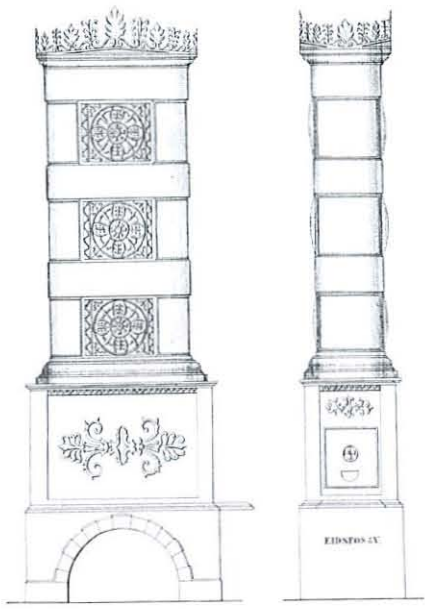
lide på kroppen ved å arbeide i jern på Eidsfoss Jernverk i to år. Berte var kommet til Eidsfoss med sine foreldre fire år tidligere og tjente på Hem. Hun ble utvist fra grevskapet (Jarlsberg). Hvis hun viste seg der igjen skulle også hun «lide på sin kropp».

Jernverkssamfunnet var hierarkisk oppbygd - foruten Gud og Kongen med JERNVERKS-EIEREN øverst - så kom alle de andre i tur og orden. I 1801 (under Peder von Cappelen) var arbeidsstokken slik:

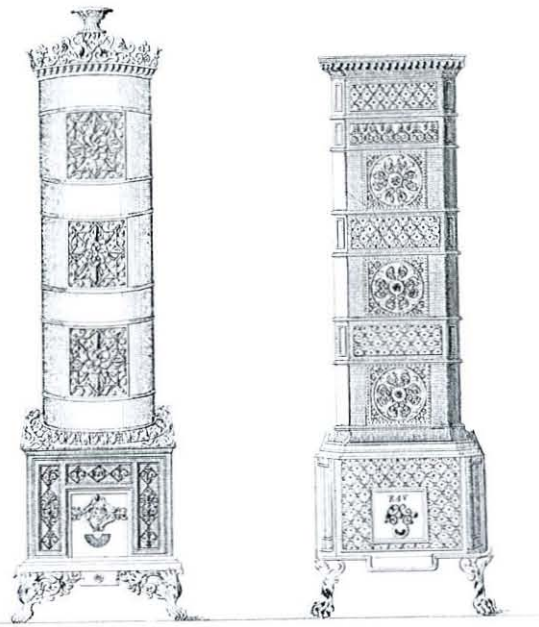
1 verkseier (Cappelen), 1 forvalter (Lucas Jahn), 1 skriverkarl (Niels Falster), 1 kullskriver (Wilborn), 1 skoleholder (Abraham Mathisen), 3 hammersmedmestre, 2 hammersmeder, 9 hammersmedsvenner, 1 belgmaker og byggmester, 2 tømmermenn, 1 kleinsmed, 1 kleinsmeddrenge, 1 hyttedrenge, 1 malmpukker, 1 oppgiver ved mas-

Hestetransporten fra Eidsfoss til Drammen over skogen til Sande var et forferdelig slit for mennesker og dyr

Ovnen	Veier	Koster
D. N: 1	100 - 120 lb	7 - 8

Veier	Koster	p' Sk.
1 18	17	12

Veier	Koster	p' Sk.
1 4 8	11	3

J. Hansen 1888

ovnen, 2 jaktførere, 1 skredder, 1 skomaker, 11 dagarbeidere av begge kjønn. Det samlede folketall utgjorde 168, fordelt på 34 familier. Herav var det 9 pensjonister av begge kjønn. I tillegg kom bl.a. malm- og kullkjørere og milebrennere.

La oss følge en «kølækjører» i far-fars tid (etter en artikkel i Tønsberg Blad 1934 av Kristoffer Skolem):

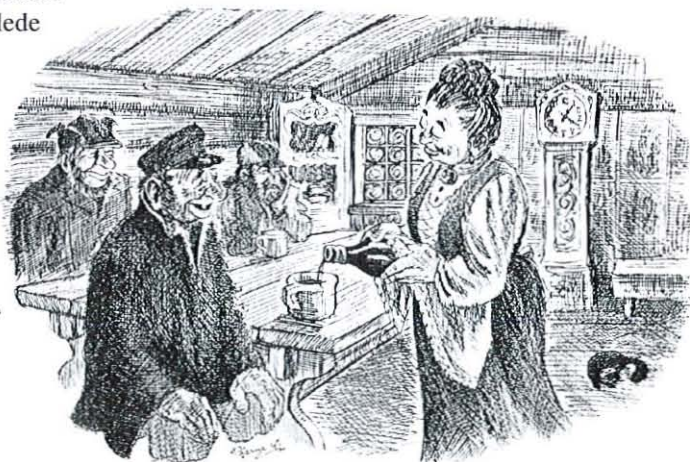
Vi drar til skogs tidlig om morgenen for å hente hjem lestene. Redskapen består av en «hasselgjøler», flettet kurv festet til en tremeisled eller langsled. Det heter herom i «Kølækjøreravisæ»:

Tidlig om morgenen da drager vi
tilskøgs
med hærke og fyllfat, med grev og
med øks.

Da lesser vi vår lest, så kjører vi
frest;
og når vi kommer hjem igjen, da
stapper vi i sekk;
den går kjekk.

Ved 9-tiden om kvelden må vi ut. Vi kjører ned på Lågen, hvor det er fin oppkjørt vei. Det er vakkert måneskinn,

men bitende kaldt. Vi trekker saueskinnsluen godt nedover ørene og skriker til gampen - så glir det i luntende småtrav utover til Evju ved Vittingen. Der tar vi op, og nu har vi de lange, bratte bakkene over Måsåsen, hvor vi må gå med. Vi kommer her efter en hel rei med andre kullkjørere. Det siger opover. Flere kommer til; det blir et følge på «en tjau gamp».

Madamen hadde brennevisflasken under forkleet

Veier		Koster p. Sk.	
Skjy	L. Hk	Skjy	Skjy
7	5		

o. 12/10

Veier		Koster p. Sk.	
Skjy	L. Hk	Skjy	Skjy
7	5		69

Dansen gikk livlig i stuene

På gjestgiveriet Goverud i Vatsås tar vi inn for å hvile. Etter å ha satt bort hesten og lagt over den en tykk rye for natten og gitt den en passelig dott høi av «tek-kensekken», tar vi nisteskreppen og et par «råkækøl» (grov kull som en fikk av spraveden) og går inn i stuene. Og her blir det ikke stusselig. Ovnene blir straks gloende heit av de gode kull, og eftersom karene tiner opp, blir det prat og «ajereri». Kanskje en og annen «tar i» en halv-dalers mugge brennevin, og er vi riktig oplagt, så kanskje vi kan få oss en liten svingom med jentene på gården også.

Vi må brenntidlig ut igjen, skal vi få levert våre kull på «morrastøiten». Vi hviler litt på Fogstad i Hof, men det blir ikke lenge; hestene liker ikke brønnvannet der.

I den grønne morgenstund kjører vi så vestover Bergsvannet; vi synger «Køllakjørævisæ» og andre muntre viser, så det runger i de spikfrosne skoghager.

Vi er fremme sånn ved 8-tiden om morgenen, og kommer først inn i «Køllæhuset» (rett ved Bettumverkstedet, Eidsfoss) for å levere; under streng kontroll av Køllaskriveren.

*Når vi kommer i huset, levere skal vår køll,
da vil vi som de andre gjerne med gå sjøll;
ellers går det inte an; ti vi har jo gjerne
«brand»;*

*vi hurtige vil være, men må støite overlang
for vår mann.»*

«Brand» var uforkullede trestykker; var det meget av slikt, vilde kullskriveren gjerne trekke fra for det.

I 1830-åra var skriveren Nils Hansen som bodde på «Pynten» - gjestgiveri og hvilestue. Hansens kone - Ellen, solgte kaffe - ofte dårlig, som framgår av følgende vise:

*Våres kølla-skriver er mye til mann,
hans kjerring koker kaffe, men den går ikke an.
Hun koker "n for fort, hun koker "n for brått.*

*Omtrent 4 mark på et pund,
har hun til sin skatt.*

*Våres køllaskriver er mye til mann.
Når vi skal på huset å levere våre køll,
så vil vi som andre gjerne være med sjøll.
Men det går ikke an
for i råkan (lasset) har vi brann
og hurtig vil vi være,*

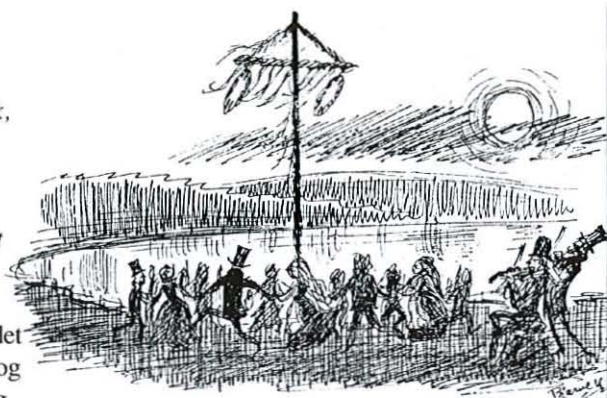
men må støte overleng
for den mann.

Når vi kommer til Pynten har vi moro nokk,
for vi har så munter og honnet en kokk.

Hun går nå så lett,
og tripper så tett,

når hun kommer med klaringen fram på et
brett,

og går kjekk.

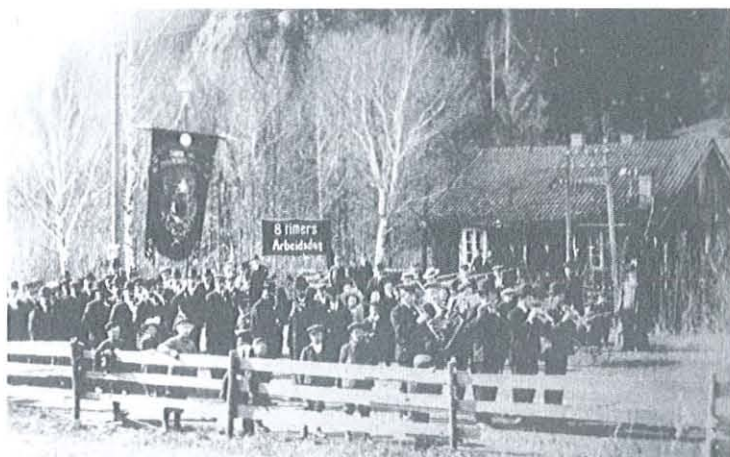
Dansen rundt maistangen

Diktet ble tatt svært fornærmelig opp - det måtte være en Lardøling som sto bak og det ble truet med rettslig etterforskning.

Men det var innehaveren av Pynten som «fikk på pukkelen». I Hof herredstyes protokoll av 25. januar 1838 pkt. 4: Et andragende til fogden bl.a. «om et forbud mot den formentligen ulovelige brændevinsskjænken hos kullskriveren N. Han-

Et slit var det - men også moro - spesielt i høytidene og ikke minst rundt St. Hans. St. Hansfestene på Eidsfoss var viden kjent. Da ble det reist «maistang» ved dansegul-

vet - en skikk de svenske jernverksarbeiderne tok med seg til Eidsfoss. Folk strømmet til fra Hof og omliggende bygder - Sande, Skoger og Eiker. Jens Berg født på Berg Gård i 1836 forteller om St. Hansfest på Eidsfoss i brødrene Cappelen Ottensens tid: «To dager i forveien gikk ungdom fra Eidsfoss og Bergsgårdene og sanket blom til maistangen. Stangen ble reist lørdag ettermiddag under stor jubel og under musikk av to feler, klarinett og bass.

sen, hvorved ofte veifreden forstyrres.»

Kullskriveren som også kunne være lærer ved jernverkets skole (den første skole i landet fant du ved jernverket - på Eidsfoss ca. 1750), kunne likevel selge brennevin (den tids vinmonopol) - hvis du hadde dårlig køl eller lite køl i lasset «gikk y for u og seks for sju» - hvis du kjøpte nok brennevin av kølaskriveren!

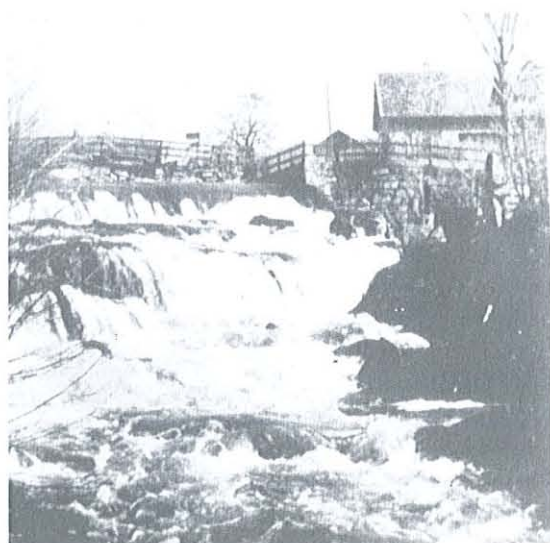
*Eidsfoss Hovedgård med kavalerfløyen til venstre.
Foto:Erik Jørgensen.*

Dansen rundt stangen ble innledet av Peder Cappelen-Ottesen med fru forvalter Haldorsen. Herr Peder danset så «flakene stod om ham». Som neste par kom forvalter Haldorsen med fru Jacob Cappelen-Ottesen - og så danset de da ut de gamle norske gubber fra verk og skog og de gamle Värmlandske hamar-smeer, hvis hår hadde grånet i deres nye fedreland. Deretter ble dansen alminnelig.» Myra-musikken fra Sande spilte og Verket

spanderte punsj i kobberkjeler. Foruten rundt maistangen ble der danset to steder, - i snekkerverkstedet, hvor Per Flek fra Botne hadde musikken og i en stue i Bråtagata, hvor Per og Hans Jensen fra Vestfossen spilte opp.

Lokomotivstallen

Fossen

Til høyre: "Hallen".
 Innfelt: Interiør Hallen".
 Foto denne side:
 Erik Jørgensen.

Kulturen blomstret i lange perioder på Eidsfoss. Sang og musikk, idrett (Eidsfoss Idrettsforening ble stiftet i 1893 og den første norske skihopper over 100 m. var eidsfossingen Kjell Kopstad!), folkeakademi, politikk og teater var viktige ingredienser i det gamle verkssamfunnet. Et «fullkomment» samfunn skulle det være. Skolen kom som nevnt i 1750 og kirken sto ferdig i 1904. Tønsberg-Eidsfoss-banen, smalsporet jernbane, ble åpnet i 1901 og post- og turistdampskipet Stadshauptmand Schwartz begynte å trafikkere Eikern i 1903. - En yndet tur for Oslo-turister var å ta jernbane til Holmestrand eller Tønsberg, så tog til Eidsfoss, gjerne med overnatting - «Stats-haukmannen» til Vestfossen på den vakre Eikeren - for deretter å avslutte i hovedstaden - gjerne på Theaterkafeén.

I 1945 var det ca. 200 som hadde sitt arbeid på verket - fortrinnsvis med ovnsproduksjon. I 1750 ble det produsert ca. 150 ovner, dette økte på, ikke minst etter at produksjonen av jern opphørte ca. 1880. Jernbanevogner og landbruksmaskiner ble også en viktig del av virksomheten. Fram til opphøret i 1961 ble de flotte Eidsfossovnene distribuert til hele Norge og utenlands.

Så seint som i 1958 var det over 20 foreninger på Eidsfoss (ca. 600 innbyggere) og et flott samfunn å vokse opp i - som gav sterke røtter og viktig tilhørighet.

Men på 60-tallet og ikke minst på 70-tallet begynte kursen å dreie. Med mindre aktivitet på verket, som nå var blitt mekanisk verksted, lite engasjement fra Hof kommune og det at arbeiderne bygde sine egne boliger uten at det kom noen inn i de gamle - gjorde at dette så engang livskraftige samfunnet kom i sterkt forfall.

Rivningsvedtaket på de tomme og delvis felleferdige arbeiderboligene i Bråtagata kom i 1977 (mye viktig norsk kulturhistorie, ikke minst vanlige menneskers kulturhistorie forsvant forøvrig på 70-tallet) og boligene på Gata og Hau-

Restaurering

Foto: Fred Norseth

ane sto for tur og det hvilte en dyster stemning over stedet.

En kamp om skjebnen til det lille industrisamfunnet ble startet. 4. mai 1979 ble Stiftelsen til aktiv bevaring av kulturminner og miljø på Eidsfoss til - for å redde husene og minnene - blåse nytt liv i stedet. Riksantikvaren i Norge definerte Eidsfoss allerede da som en unik industrihistorisk enhet - en svært viktig uttalelse som gav muligheter.

Etter 10 år med dugnad sto Bråtagata ferdig og gjennom sysselsettingstiltak og utstrakt samarbeid mellom mange berørte parter (Stiftelsen, Vegvesenet, A/S Eids-

fos Verk, Arbeidsformidlingen, Hof kommune, riksantikvar, Vestfold fylkeskommune/fylkeskonservator) lyste det igjen fra vinduene - også oppe på Gata og på Hauane.

I dag er Eidsfoss igjen et livskraftig og fargerikt samfunn - med bl.a. 25 restaurerte og verneverdige bygninger fra verkstida - med boliger og mekanisk verksted, kro og butikk (Norges eldste landhandel i drift, etabl. 1868), postkontor og postmuseum, bibliotek og kirke, barnehage og badstue, dampbåt (på land!) og jernverksmuseum, Hovedgård med unik renessansehave under restaurering, gjestgiveri, utstillinger av kunst- og håndverk (inkl. salg), skandinavisk knivtreff, Eidsfossdag, musikkfestival og nå - sist men ikke minst

Skolen

ARENA FOR NASJONALT STEINTREFF
VELKOMMEN TIL
EIDSFOS - «VERDENS MINSTE BY» -
gå turer, bad - i Bergsvannet eller Eikern (sjøormen eller sjøoksen kommer kun tilsyne ved storm og trollet Idde som har sin bolig her, er vennligsinnet!), spis og kos dere - la historiene og steinpraten gå

Kraftstasjonen. Foto: Erik Jørgensen

Bruene med knivmaker Knut Dals verksteder. Foto: Erik Jørgensen

- STEDET OG STEINTREFFET VIL FOR ALL FRAMTID BESTÅ!

Hilsen Fred Nordseth, leder av «Stiftelsen Gamle Eidsfoss»

P.S.! Jernverksmuseum eller Eidsfoss Industrihistoriske samlinger er verd et besøk og boka «Eidsfoss-minner» er verd å lese, og - STØTT STIFTELSEN GAMLE EIDSSFOSS (i år - 20 år!) i arbeidet med å ta vare på og utvikle det særegne industristedet gjennom medlemskap - kr. 50,-/år.

